

ІНТЕНЦІЙНО-ПРАГМАТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СТИЛІСТИЧНО МАРКОВАНИХ ФРАГМЕНТІВ ВНУТРІШНЬОГО МОВЛЕННЯ У ПОЕТИЧНОМУ ТЕКСТІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Стаття присвячена з'ясуванню особливостей функціонування стилістично маркованих фрагментів внутрішнього мовлення у поетичному тексті Тараса Шевченка з погляду прагматико-комунікативної настанови автора та соціальної активності особистості поета

Ключові слова: внутрішнє мовлення, мовна комунікація, мовленнєвий акт.

Сучасна лінгвістика в ієрархії рівнів мовної системи виділяє найвищий рівень – текстовий. Текст підлягає дослідженню як складний комунікативний механізм, посередник комунікації, що фіксує стратегічну програму адресанта, яка сприймається й інтерпретується адресатом [14, 486]. Вихід за межі речення дозволяє глибше осмислити синтаксичну семантику як складову текстової семантики, оскільки висловлювання відображають не тільки зміст ситуації, а й спосіб його тлумачення, представлений мовними засобами. Лінгвістика тексту не обмежується формальним описом значень фрагментів мовних висловлень, а передбачає впровадження сучасних методологічних принципів для з'ясування прагматики, комунікативних стратегій мовця у зв'язку із виявами його людської свідомості (Т.А. Ван Дейк, Л.С.Виготський, У.Р.Гальперін, А.П.Загнітко, О.О.Селіванова, Ф.С. Бацевич та ін.). Е.Бенвеніст наголошував: «Багато понять у лінгвістиці постануть у новому світлі, якщо встановити їх у рамках мовлення, яке є мовою, привласненою мовцем, та якщо визначити їх у ситуації двобічної суб'єктивації (intersubjectivite), яка, власне, й робить можливою *мовну* комунікацію» [1, 300].

Із позицій динамічного підходу до трактування тексту у межах комунікативно-прагматичного напрямку, увагу дослідників привертають проблеми встановлення інтенцій мовця, з'ясування своєрідності функцій різних структур у тих чи тих типах текстів та прагмакомунікативних засад використання мовностилістичних засобів вираження семантики тексту (Радзівська 1999, Сусов 1990 та ін.).

У руслі сучасних тенденцій дослідження художніх текстів на особливу увагу заслуговує поетичний текст Тараса Шевченка як із погляду комунікативної сутності в семіотичному універсумі, так і з погляду обґрунтування соціально-прагматичних чинників, що зумовлювали добір мовностилістичних засобів експлікації індивідуально-авторських прагнень, ідей, переконань.

Феномен Тараса Шевченка як поетичного генія не тільки українства, а й світового рівня полягає в дивовижно-мистецькому використанні ним скарбів народної української мови, яку (не державну, а підневільну) він поставив на високий рівень літературної на етапі трансформації свого народу в націю. Олесь Гончар висловив оцінку його діяльності українським народом так: «Шевченко – це код нації, в його «Кобзарі» закодовано самі генетичні основи нашої духовності, невичерпний її потенціал. Кожен, хто, відкривши томик «Кобзаря», вживеться в буйний світ його образів, сягне в його розпечені надра, відчує: книгу цю написала людина, яка воістину вистраждала свої злети, свої одкровення, людина, яка по крутизнах життя піднеслась до вершин мудрості, на верхогір'я людського духу» 15, 15].

У статті поставлено за мету схарактеризувати особливості комунікативної спрямованості фрагментів внутрішнього мовлення як способу досягнення впливу (перлокутивного ефекту) поета на думки, почуття і дії адресата.

Внутрішнє мовлення (термін, уведений О.О.Леонтьєвим) потрактовують як превербальний етап породження мовлення, результатом якого є формування схеми майбутнього висловлення, частково вербалізованої за рахунок ключових слів, предикатів, які несуть головну, найбільш істотну інформацію [13, 68]. Внутрішнє мовлення, за Л.С.Виготським, – це рух від думки до мовлення, це складна динамічна трансформація, перетворення предикативного та ідіоматичного мовлення у синтаксично розчленоване і зрозуміле для інших [6, 353]. У психолінгвістичному потрактуванні О.О.Леонтьєва внутрішнє мовлення – це процес породження висловлення на етапах граматико-семантичного програмування, граматичної реалізації, вибору слів, програмування компонентів висловлення (синтагм) та вибору звуків [10, 97].

За словами І.І.Ковтунової, поетичне мовлення в рамках тексту виступає як образ спонтанного процесу внутрішнього мовлення і як модельована структура внутрішнього світу людини в її взаємодії із зовнішнім світом [9, 4].

У поетичному мовленні І.І.Ковтунова виділяє чотири процеси, які створюють його: 1) чуттєве сприйняття, споглядання описуваної картини світу в момент мовлення (модельюється ситуація **Я-тут-зараз**); 2) адресатність мовлення (діалог із собою, з іншою особою, зі світом); 3) емоційно-вольові імпульси мовця (бажання/небажання, щоб щось відбулося, позитивне/негативне оцінне ставлення до об'єкта характеристики); 4) прекація як психологічний акт, що має перебіг у внутрішньому мовленні [там само. С. 4–5].

Вербальна комунікація як цілеспрямована лінгвопсихоментальна діяльність адресанта у поетичному тексті реалізується через прагматичну функцію – авторську настанову (намір) уплинути на адресата не тільки з метою взаєморозуміння, а більшою мірою – для збудження волі народу до дій на основі осмислення авторських почуттів, емоцій, прагнень.

Змістово-підтекстова інформація в поетичному тексті прихована, вона імпліцитно представлена контекстуально, оскільки передає також конотації, нарощені не тільки на значення слів, а й на структурні компоненти тексту. У поезії Тараса Шевченка основна домінанта полягає в настанові діяти на свідомість, підсвідомість адресата, стимулювати його активність. Уведення в текст фрагментів внутрішнього мовлення відповідає специфіці поетичного тексту, якому властива інтимізація як текстова категорія, що об'єднує автора, його суб'єктивно-оцінні смисли й адресата.

Медитативна функція у поетичному тексті, пов'язана з вираженням мовними засобами авторських почуттів, емоцій, роздумів у позитивних або негативних оцінках, може представляти усю поезію у формі мовлення з собою, про себе або в діалогі з адресатом.

У «Кобзарі», як зазначив Олесь Гончар, поет висловив насамперед самого себе, свою особистість: від першого до останнього рядка книга виповнена індивідуальним поетовим почуттям. Тут його, Шевченків, темперамент, козацька вдача, його щира й беззахисна у своїй відкритості душа. Тут думки – ним вистраждані, кривди – ним пережиті, тут картини саме його, Тарасового, дитинства. І мова його, чистота її, і тільки йому властивий тембр голосу» [Гончар с.7].

Епіцентром спілкування як «мовлення з собою» є мовець – **Я**, притому у різних іпостасях текстового представлення. Відповідно до медитативної функції **Я** виражає свої власні переживання, як наприклад у роздумах про свою долю та долю українського народу.

Внутрішньоглибинне суб'єктивне мовлення втілює у поверхневій структурі макротемі, пов'язані з осмисленням тяжкої долі українського народу та репрезентує позицію автора поетичного тексту.

У діалозі з собою поет передає найтонші нюанси переживань за сиріт, наймитів, байстрят, покриток, звертаючись до Бога, до людей із запитаннями, на які треба шукати відповіді і відповідно реагувати, або з порадою до скривджених, із глибоким співчуттям і переживаннями за їхню долю:

*А тому, тому на світі,
Що йому зосталось,
Кого батько і не бачив,
Мати одцуралась?
Що зосталось байстрюкові?
Хто з ним заговорить?... («Катерина», с.40)*

*О Боже мій милий!
За що ти караєш її молоду?
За те, що так щиро
Вона полюбила козацькі очі?
Прости сироту!
Кого ж їй любити –
Ні батька, ні неньки ... («Причинна», с. 21)*

Я як адресант звертається до адресата, виражаючи індивідуально-авторські емоційно-оцінні смисли. Така «двосуб'єктність» має місце у структурах внутрішнього діалогу – з іншою людиною. Наприклад:

*Полетів би за тобою,
Та хто привітає?
Я й тут чужий, самотній,
І на Україні
Я сирота, мій голубе,
Як і на чужині.
Чого ж серце б'ється, рветься?*

*Я там садинокий.
Садинокий
Садинокий ... А Украйна! ...
Та ба доля приборкала
Меж людьми чужими (Н. Маркевичу, с.52).*

Мовець – **Я**- розмовляє з душею, своєю долею, з вітром з України, Дніпром, горами, звертається в своїх думках до України, до Бога. Наприклад:

*О милий Боже України,
Не дай пропасти на чужині
В неволі вольним козакам!
І сором тут, і сором там –
Вставать з чужої домовини,
На суд твій праведний прийти,
В залізі руки принести
І перед вами у кайданах
Стать козакові... (Гамалія, с.111)*

Звертання до України, до світу переважно сприймається як заклик боротися за її окрадену долю. України:

*О люди, люди небораки!
Нащо здалися вам царі!
Нащо здалися вам жарі?
Ви ж таки люди, не собаки!
(О люди, люди небораки!, с.231)*

Заклик, тобто мовленнєвий акт, звернений до адресата, певна дія або сукупність дій, осмислених як важлива частина суспільно значимої діяльності, сприяє досягненню певних ідеалів [2, 420]. У поетичному тексті Тараса Шевченка заклик пронизує всю його творчість, засобами експлікації якого є діалог з адресатом, що викликає ефект емоційно-інтелектуального спілкування.

У діалогічних побудовах внутрішнього мовлення прагматичними компонентами комунікативного смислу виступають стилістично марковані слова з позитивним/негативним оцінним значенням, модальні значення передають займенники, модальні частки й сполучники (*а он, а онде, та ба, і все то те*), підсилювальні частки (*о, ой, ото ж*), спонукальні (*бодай, нехай*), вигуки. Визначальну роль в актуалізації авторського прагматичного смислу виконують конструкції зі звертанням, лексичний і синтаксичний повтор (який може бути внесено і в заголовок: *Думи мої, думи мої; Ой одна я, одна; Туман, туман долиною; О люди! Люди-небораки! Чигирине, Чигирине!*, а також синтаксичний паралелізм питальних, спонукальних, заперечних речень та просодичних засобів - (інтонації, паузації, словесного і фразового наголосу).

Усе це створює неповторну мелодіку, яка зачаровує або, навпаки, передає крик душі як особистісний смисл автора поетичного тексту – ілокутивна складова комунікації.

Положення М.М.Кожині про те, що «текст не можна пояснити поза комунікацією, поза функціональним завданням» [8, 58], має особливий сенс для тлумачення художнього тексту. На думку А.П.Загнітка, насамперед йдеться про те, що він «є фрагментом/творінням особливої мовної особистості – естетичної, в мовній свідомості якої домінують суперконцепти «Краса» і «Прекрасне». Виражаючи в тексті свій внутрішній світ, мовна особистість експлікує в ньому квінтесенцію власного неповторного «Я», екстраполюючи власне буття і його сутність [7, 2006]. Для поетичного тексту Т.Шевченка визначальними є своєрідна автосемантика окремих уривків тексту, ретроспекція і проспекція та модальність, оскільки висловлення поета може бути зрозуміле адресатові за наявності спільних знань, спільної семантичної бази, яка в кожному окремому фрагменті внутрішнього мовлення актуалізована митцем слова залежно від авторської настанови на вираження емоцій, експресій, філософських роздумів про світ, про суспільну мораль, життєві проблеми українського народу в умовах безправ'я й жорстокої експлуатації людини в царській Росії.

Внутрішнє мовлення структурують переважно конструкції риторично-питальних та спонукальних речень, яким властиві високий ступінь ситуативності й контекстуальної зумовленості, вираження експресій, що відображено в своєрідній інтонації схвильованості, глибокого переживання, наприклад:

*Муко! Муко!
О скорбь моя, моя печаль!
Чи ти минеш коли? Чи псами
Царі з міністрами – рабами
Тебе, о люту, зацькують!*

Актуалізація змістового напруження тексту супроводжується явищами обриву, «рваності» кінцевого висловлення між двома пов'язаними за змістом фрагментами, тривалою паузою, зміною інтонації та наголошенням на домінуючих елементах тексту.

Так, у поемі «Сон» красу земного раю, несумісної із соціальним пеклом у цім раю передано інтонацією контрасту. Обидва фрагменти пов'язує як підсумок до першого з них узагальнююча фраза «*І все то те...*»:

*І все то те...
І нема тому почину,
І краю немає!
Ніхто його не додбає
І не розруйнує...
І все то те...*

Смисловий обрив звучить як попереджувальна пауза за якою різкіше виступають контрастні картини життя, де «*Латану свитину з каліки знімають, З шкурою знімають, бо нічим обуть княжат недорослих*», «*А он розпинають вдову за подушине, А сина кують*» (...). «*А онде під тином опухла дитина – голоднеє мре*»...

Переживання за долю українського народу у цьому соціальному пеклі передає структура внутрішнього мовлення, що виконує медитативну функцію. Поет звертається до своєї наболілої душі з запитаннями, на які шукає і не знаходить відповіді, але будить свідомість, думку читача, який сприймає як заклик до протесту:

*Душе моя,
Чого ти сумуєш?
Душе моя убогая
Чого марно плачеш?
Чого тобі шкода?
Хіба ти не бачиш,
Хіба ти не чуєш людського плачу?*

Проте і сам автор переконує, що такий гніт не буде тривати вічно. Пор.:

*Де ж той світ?!
І де та правда?! Горе! Горе!
Ненагодованих і голих <...>
Женуть до матері байстрят. –
Дівчаток, як оту отару.
Чи буде суд! Чи буде кара!
Царям, царятам на землі?
Чи буде правда на землі?
Чи буде правда меж людьми?
Повинна бути, бо сонце стане
І осквернену землю спалить
(Люде, люди небораки..., с. 391)*

Отже, Шевченків поетичний текст – це натхненне, ціннісно орієнтоване звернення поета до українського народу, що через віки закликає до здійснення його національної ідеї. Багатоголоса розмовна мова українського народу під його пером заграла всіма барвами, зачарувала співучістю, емоційною наснаженістю. Шевченко відкрив її світові у взірцевих естетичних, духовних, моральних цінностях Людини. У використанні поетом стилістично-маркованих мовних одиниць різних рівнів особлива роль належить структурам внутрішнього мовлення, в яких відображено внутрішній світ великого Митця слова у його динамічному спілкуванні з народом, з Україною, зі світом.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бенвенист Э. Природа языкового знака / Бенвенист Э. // Общая лингвистика. – М. : Прогресс, 1974. – С. 132–187.
2. Баранов А.Н. Лингвистическая экспертиза текста. Теоретические основания и практика : Учебник / А.Н.Баранов. – М. : Флинт, 2007. – 592 с.
3. Бацевич Ф. Основы коммуникативной лингвистики / Ф.С.Бацевич. – К. : ВЦ «Академія», 2004. – 344 с.
4. Бацевич Ф.С. Нариси з лінгвістичної прагматики : монографія / Ф. Бацевич. – Львів : ПАІС, 2010. – 336 с.
5. Ван Дейк Т. Язык. Познание. Коммуникация / Ван Дейк Т.А. – М. : Прогресс, 1989. – 408 с.
6. Выготский Л.С. Мышление и речь / Л.С.Выготский // Собрание сочинений в 6-ти т. – Т.2. – М. : Наука, 1982. – 234 с.
7. Загнітко А. Лінгвістика тексту. Теорія і практика : наук-навч. посібник / А. Загнітко. – Донецьк : ДонНУ, 2006. – 288 с.
8. Кожина М.Н. Стилистика русского языка / М.Н.Кожина. – М. : Логос, 1996. – 497 с.
9. Ковтунова И.И. Поэтическая речь как форма коммуникации / И.И.Ковтунова // Вопросы языкознания. – 1986. – №11. – С. 3–13.

10. Леонтьев А.А. Психология общения / А.А.Леонтьев. – [изд. 2-е]. – М. : Наука 1997. – 387 с.
11. Лотман Ю.М. О поэтах и поэзии / Ю.М.Лотман. – СПб. : Искусство, 1996. – 848 с.
12. Радзівська Т.В. Текст як засіб комунікації / Т.В. Радзівська. – К. : Вид-во АН України, 1993. – 193 с.
13. Селіванова О.О. Сучасна лінгвістика : термінологічна енциклопедія / Селіванова О.О. – Полтава : Довкілля- К., 2006. – 716 с.
14. Селіванова О.О. Сучасна лінгвістика. Напрями та проблеми : підручник / О.О.Селіванова. – Полтава : Довкілля-К, 2008. – 712с.
15. Шевченко Т. Кобзар / Т.Шевченко. – К. : Веселка, 1998. – 487 с.

The article is devoted to the peculiarities of functioning of stylistically marked fragments of internal speech in Shevchenko's poetic text in terms of pragmatic-communicative setting and social activities of the poet's identity.

Key words: internal speech, speech communication, speech act.

Статья посвящена исследованию особенностей функционирования стилистически маркированных фрагментов внутренней речи в поэтическом тексте Тараса Шевченко с точки зрения прагматико-коммуникативной установки автора и социальной активности личности поэта

Ключевые слова: внутренняя речь, речевая коммуникация, речевой акт.

УДК: 821.161.2(09)Шевченко Т.: 82'0: 811.161.2'38

Л.І. Мацько

ДО ПИТАННЯ ПРО СТИЛЬ ПОЕТИЧНОЇ МОВОТВОРЧОСТІ ШЕВЧЕНКА І ШЕВЧЕНКОВУ ТРАДИЦІЮ В УКРАЇНСЬКІЙ СТИЛІСТИЦІ

У статті розглядаються теоретичні і практичні питання стилю різних жанрів поетичної творчості Тараса Шевченка у лінгвістичному і загальнофілологічному контекстах дослідження спадщини елітарної сильної української мовної особистості.

Ключові слова: Тарас Шевченко, стиль, індивідуальний стиль, мовна особистість, стилістика, моностиль, стилістичні засоби, стилістична функціональність.

*І власний твій дух, або душа твоя,
Вся є в усьому розумі твоєму,
І весь розум твій у всьому слові твоєму,
І все твоє в усьому духові твоєму.
Симон Новий Богослов (XII)*

Постановка проблеми в контексті сучасної лінгвістики і лінгводидактики та її зв'язок з важливими науковими та практичними завданнями.

У визначеннях, тлумаченнях понять культури мови і мовлення, а останнім часом – культури мовної особистості завжди є відчуття присутності стилю як засадничої категорії змісту, якості, дії, руху, змін, розвитку і прочитання тексту. Маємо на увазі стиль як найдавнішу (з античності), найпоширенішу (на різні культурно-історичні епохи і художньо-естетичні напрями) сутність з глибинним ядром такої якості, що реально експлікується в окремих стилях історичних епох, національних культур, індивідуально-авторських стилістичних візій та ідіолектів. Культура мовлення особистості пов'язується з поняттями моностильовості та багатостильовості, до неї дотичними є й поняття етапної стильовості, синхронної стильовості.

В західноєвропейській філологічній науці намітилися дві основні концепції стилю: «Перша з них пов'язана зі структуральною лінгвістикою, відзначається формалістичним об'єктивізмом: на місце митця (суб'єкта) вона ставить «об'єктивно дану» мовну структуру» і проблему стилю зрештою зводить до системи фонетичних, лексичних і граматичних форм мови та їх аналізу. Друга концепція, пов'язана з генетичною стилістикою, навпаки, характеризується суб'єктивізмом у підході до стилю, абсолютизацією його індивідуально-естетичних якостей. Стиль розуміється «як перманентне утворення, що здійснюється індивідуальними актами мовлення» [15, 286]. За пріоритетністю змісту над формою стиль тлумачать як єдність змістової форми, як синтез елементів художньої форми, як формотворче начало внутрішнього закону художньої творчості, як «художня метода, що проступила назовні, структура образу, означена зовні» [16, 7].

У мовознавстві, літературознавстві (і ширше – в гуманітарних науках – філософії, етиці, естетиці) стиль розумівся як історично-типологічна універсальна монокатегорія, моностиль, що охоплює і характеризує усі рівні і складники художньої творчості. Так, Й.В.Гете вказував на пізнавальну (гносеологічну) основу і роль стилю: «Тоді, як звичайне наслідування ґрунтується на спокійному бутті і лагідній теперішності, а манера осягає предмет жвавою і обдарованою душею, стиль ґрунтується на найглибшій твердині пізнання, на саму сутність речей, наскільки ми взагалі спроможні їх збагнути у зримих і відчутних образах» [6, 95]. А. Шопенгауер підкреслив зв'язок стилю з мовомисленням: «Стиль є точним віддзеркаленнями того, як протікає мислення, відбитком його суттєвих властивостей та його якості» [3, 29].